

VAD VAR KRITIKEN?

Om aktivism, cynism och kritisk teori

”Han ska säga vad han tycker” – så lär den legendariske svenske konstkritikern och akademiledamoten Ulf Linde en gång ha besvarat frågan om kritikerns uppgift (Ekman). Åtminstone vid en första anblick är det ett anspråkslöst svar. Att *tycka* något är väl det enklaste man kan företa sig? Säger vår uppriktiga mening gör vi ju hela tiden. Linde avdramatiserar alltså konstkritikerns uppgift: den utmärks i grund och botten inte av någon expertkunskap, maktposition eller politisk halt, utan bara av kritikersubjektets uppriktighet.

Om det i det perspektivet är enkelt att ägna sig åt kritik, så har det genom de senaste decenniernas tekniska utveckling blivit ännu enklare. Det tyckande jaget har fått verktyg och medier till sitt förfogande som gjort det möjligt för det att sprida sitt tyckande som aldrig förr i historien. Att uttrycka sin åsikt om ditt och datt har också blivit det socialt påbudna. Som det brukar uttryckas i slutet av samhällsprogrammen på radio och TV: ”gå in på nätet och tyck till!” Det nya millenniets sociala medier har så sett gjort att – med en fras lånad av en annan svensk kritiker – alla har blivit kritiker (Anderberg). Alla har en åsikt, alla *måste* ha en åsikt, tyckandet har spridits, konsument- och producentrollerna är inte längre strikt åtskilda (Jenkins); expertisen har detroniserats, kritiken demokratiserats.

Men om det ligger något i denna teknikoptimistiska beskrivning, så tangerar den på samma gång utvecklingens antites, en antites som är latent redan i Lindes försåtligt enkla definition. Om den var anspråkslös, så var den på samma gång ytterst anspråksfull. För hur enkelt är det egentligen att uttrycka en uppriktig åsikt om något? Den första svårigheten består i att alls urskilja saken – ”något” – under alla de åsikter som är i svang; att nå det *objektiva* bakom alla förutfattade meningar och styrande värderingar som har lagrats på det samma.¹ (Hur många debattartiklar och recensioner idag handlar inte om positioner och etiketter, epifenomen och pseudo-problem?) Dessutom krävs det att man verkligen vet vad man själv tycker – det är den andra svårigheten: att nå det *subjektiva*. Man måste kunna samla alla sina spridda viljor, affekter och percepter till en subjektiv åsikt och sedan ha förmågan att uttrycka den. Givetvis måste man också ha mod nog att vara uppriktig. Även om ens subjektiva uppfattning avviker från den gängse måste man hålla fast vid den, hur inopportun den än är, hur mycket det än kostar på och hur stor publiken än är. Hur lätt är det, om man inte heter Ulf Linde? Och om man nu gör det, hur lätt är det i så fall att bryta mot sina tidigare åsikter, mot det man i egenskap av Ulf Linde förväntas tycka, och tycka det man faktiskt råkar tycka här och nu?

Dessa svårigheter är inte nya. Redan 1955 konstaterar Theodor W. Adorno i essän ”Kulturkritik och samhälle” att det enskilda kritikermedvetandet ”preformeras” allt grundligare, med följd att subjektiva skillnader och nyanser försvinner, samtidigt som skenet av subjektiv frihet – av uppriktigt tyckande, för att tala med Linde – ändå upprätthålls (319). Vad Adorno hävdar är kort sagt att kritikermedvetandet alltid är format av kategorier, marknadsvillkor och medier som det självt inte styr över. Och frågan är om denna ”preformering” inte har blivit ännu mer påtaglig genom de digitala sociala mediernas genomslag. För vad är Twitter och Facebook, om inte apparater som genererar åsikter och tillhandahåller positioner, maskiner som producerar ”kritik”? Så sett har det som sagt inte bara blivit lättare att

1 Saken hamnar i ett lite annat ljus om man som Roland Barthes föreställer sig att den kritiska diskursen alltid är tautologisk: ”den kritiska ’prövningen’, om en sådan är möjlig, beror helt på förmågan att täcka – inte att avtäcka – det granskade verket så fullkomligt som möjligt med sitt eget språk” (Barthes 279).

sprida sin åsikt, utan också svårare att hysa en självständig subjektiv åsikt, att bli något annat än en funktion i de sociala mediernas åsikts-cirkulation.

Det förhållandet äger en giltighet också på ett mer övergripande plan. Den konstkritik Linde talade om och den kulturkritik Adorno bekymrade sig för är i grund och botten bara grenar på ett större kritikträd vars stam sträcker sig tillbaka åtminstone till Kants kopernikanska vändning. Och de sociala medierna å andra sidan är bara exempel på ett mer omfattande och långvarigt förtingligande – något omedierat åsiktsutbyte har naturligtvis aldrig existerat. Men att de digitala medierna inneburit en stegring och effektivisering av detta förtingligande är lika uppenbart. I det läget, när de krisande dagstidningarna blir alltmer upptagna av att räkna internettrafik och Facebook-delningar, kan universitetsvärlden framstå som en tankefrihetens oas: där finns fortfarande ett tankeutrymme bortom likes och tweets. Men som alla inblandade vet är även den akademiska friheten i allt högre grad disciplinerad i förväg, via alltmer detaljerade ansökningsformer, projektformuleringskrav, peer review-processer, pedagogiska riktlinjer, tjänstebeskrivningar, lärandemål, eller för den delen ökade påbud om vikten av att ”nä ut”. Preformeringen har inga gränser.

Detta kan naturligtvis framstå som ett dystert scenario: det som blir alltmer kringskuret är den subjektiva frihet som varit kritikens förutsättning under hela dess post-kantianska tillvaro. Ja, förmodligen är kritiken som vi känner den historiskt förbunden med det moderna subjektets uppkomst, eller mer precis med det estetiska omdömet, den autonoma handlingen, den fria subjektiva viljan, och så vidare. Frågan är emellertid om det är så enkelt, om situationen är så ensidigt dystert. Erbjuder inte den kris jag skisserat här på samma gång nya förutsättningar och möjligheter att göra upp med en bild av vad kritik i vid mening är, en bild som redan från början varit förljugen?

Det som intresserar mig i den här artikeln är alltså inte bara konst- eller kulturkritikens aktuella status, utan också, och framförallt, den premiss som ligger bakom Lindes svar: subjektets förmåga att utöva det vi kallar för kritik. Har den förmågan förändrats under de senaste decennierna – genom mediala, institutionella och politiska förändringar – eller är den en ständigt närvarande möjlighet, en del av subjektets grundläggande inherent egenskaper? (Anderberg) Eller är det tvärtom själva föreställningen om kritiken som en akt som subjektet råder över som redan från början varit felaktig?

Det senare är den tanke eller hypotes jag vill försöka underbygga i den här artikeln: att det finns skäl att tänka om det kritiska. För om kritikens förutsättningar har förändrats är det mot den här bakgrunden inte nödvändigtvis ett problem för kritiken, utan bara för en romantisk föreställning om det suveräna tyckandet. Det är den föreställningen som måste kritiseras. För att göra det tänker jag gå tillbaka till den kritiska teorins utgångspunkt. Den produktiva frågan idag är, skulle man kunna hävda, inte vad kritik är, utan vad kritik var.

*

Så vad var det? En verksamhet som gick ut på att bedöma ett verk på dess egna premisser – ungefär så skulle ett standardsvar kunna se ut. Kanske är det idag lättare att hitta exempel på den sortens kritikideal inom humanvetenskaperna än i konstkritiken i snäv mening. Om det är någonstans tron på den kritiska granskningens värde, föreställningen om den objektiva bedömningen och värdet av expertkunskap lever vidare så är det här. Kritik är med det synsättet vad alla humanistiska forskare ägnar sig åt.

När Max Horkheimer i sin artikel "Traditionelle und kritische Theorie" 1937 försöker beskriva vad som skiljer borgerlig normalvetenskap, akademisk business as usual, från det han kallar kritisk teori, bryter han mot den föreställningen. En avgörande skillnad är att i den traditionella forskningen hålls subjekt och objekt – forskaren och det som utforskas, kritikern och det som kritiseras – strikt åtskilda. Man agerar som om "Den faktiska tilldragelsen är upphöjd över teorin, och dess oberoende av denna är en del av dess nödvändighet: den observerande kan inte åstadkomma någon förändring i själva saken" (Horkheimer 203). Här blir Horkheimers huvudsakliga invändning mot den traditionella teorin synlig: den får inga konsekvenser för något utanför sig självt, och omvänt kan den fortgå oberoende av hur omständigheterna ser ut. Ja, det vill säga, så ser den borgerliga normalvetenskapens självförståelse ut: man skriver och tänker och kritiserar som om det tänkande subjektet vore upphöjt över det det tänker, som om man kunde hålla sig vetenskapligt obesudlad av det man skriver om, som om de vetenskapliga teorierna och metoderna vore åtskilda från det de appliceras på. Denna distans är, menar man, den kritiska granskningens förutsättning: distansen är kritikens förutsättning.

Problemet med denna distans är inte bara epistemologiskt, utan i förlängningen också politiskt. Som Horkheimer kritiskt formulerar det: "Att tänka teorins objekt separerat från teorin, falsifierar bilden och leder till kvietism och konformism. Varje aspekt av teorin förutsätter en kritik av och kamp mot det bestående längs linjer som bestäms av själva teorin." (203) Kritisk teori står per definition i *opposition* mot det rådande; tillvaron är inte vad den borde vara. Detta är i grova drag den kritiska teorins andemening, men det är samtidigt bara ena halvan av detta dialektiska förhållande. Poängen med Horkheimers resonemang är nämligen att kritiken inte bara är en kamp mot en rådande ordning, utan också en *produkt* av samma ordning. Den kritiska hållningen är alltså medveten om att den ofrånkomligen är begränsad och formad av en ekonomisk ordning, en historisk situation, mediala villkor, ideologi etc., men istället för att försöka göra sig oberoende av dessa begränsningar vänds denna heteronomi till något kritiskt. Det innebär att kritiken måste förstås som *samhällets* snarare än individens uttryck. Inte ens den mest kritiska synpunkten är en fri skapelse av ett individuellt medvetande, utan en produkt av samhällets inre motsättningar. Subjektet har ingen oberoende existens, det existerar alltid på premisser som föregår subjektet – den kritiska artikelgranskningen såväl som Ulf Lindes uppriktiga åsikt.

Det negativa med detta är att kritikens möjligheter på så vis är högst begränsade. Kritiken är alls inte "fri" i linje med det liberala medvetandets självbild (yttrandefrihet, religionsfrihet, tryckfrihet och så vidare). Ja, vi måste rent av tänka oss att det finns situationer där kritik inte är möjlig, eftersom de objektiva förutsättningarna, de mediala premisserna saknas. Eller snarare: för att den subjektiva utgångspunkten är fel. (Ett exempel på detta skulle kunna vara den kritik som med jämna mellanrum framförs på liberala ledarsidor mot ondskefulla regimer långt bort – i Venezuela, Eritrea, Iran, Kuba osv. Problemet här är inte hurvida kritiken är berättigad eller inte, utan att den i själva verket är en del i det europeiska liberala subjektets reaktiva självframställning: för att kunna konstruera sin tolerans, godhet och frihet behöver man en kontrasterande avart ...)

Det positiva är att kritik, det som verkligen är kritiskt, i det här perspektivet ofrånkomligen är något mer – större, tyngre, viktigare – än det individuella åsiktsuttryck Linde beskrev. All kritik är en transformerande

aktivitet, all kritik har en förändringspotential – det är anledningen till den fientlighet som är riktad mot den, menar Horkheimer (206). Drar man den tankegången till sin spets uppstår frågan om "kritik" är något som alls kan efterfrågas. För var det verkligen kritiskt, om det var efterfrågat?

Redan där går det att ana avigsidan hos Horkheimers ideal. Att "Traditionelle und kritische Theorie" är en klassisk artikel eller programskrift innebär givetvis inte att idealet nödvändigtvis är relevant eller genomförbart åttio år senare. I viss mån är det det problemet Luc Boltanski siktar in sig på när han långt senare, i en serie Adorno-föreläsningar i Frankfurt, ställer frågan vad kritik är (Boltanski ix). Även om han i någon bemärkelse försöker vända upp och ner på Horkheimer & Adornos ideal – jag återkommer till det – kan den kritiska teorins grundtanke fortfarande anas i Boltanskis resonemang: kritisk teori handlar ofrånkomligen om att ifrågasätta en verklighet och sikta mot någon form av emancipation (Boltanski 4-5). Frågan är bara hur denna emancipation ska uppnås. Kort sagt menar Boltanski att den kritiska teorin står inför ett dilemma: antingen lyckas den inte höja sig över den lokala problematiken, eller också blir den utopisk och avskuren från den verklighet och de erfarenheter som den syftar till att förändra. Det vill säga antingen blir "kritiken" inte tillräckligt kritisk, eftersom den inte förmår kritisera den rådande ordningen i dess konkretion, eller också leder den till passivitet, nihilism och fatalism, eftersom den överskattar den rådande ordningens tvingande kraft (Boltanski 46).

Ser man till Frankfurtskolans första generation, Horkheimer & Adorno, är det ingen tvekan om att det är den senare fallgropen som ligger närmast till hands. Kritiken mot Adorno för att vända verkligheten ryggen, vara resignerad och instängd i ett elfenbenstorn är välbekant. Det var i alla fall vad de radikala tyska studentrörelserna anklagade honom för vid 1960-talets slut.² Just när den kritiska teorin hade institutionaliserats och inlemmats i utbildningsväsendet hamnade dess främsta företrädare talande nog på kant med de rådande vänstervindarna. Ur de radikala studentrörelsernas aktivistiska perspektiv framstod Adornos teoretiserande bara som resignerat och konservativt. Adorno var inkarnationen av den trötta akademikern som var instängd i sin förment kritiska teori, avskuren från

2 För en koncis men noggrann genomgång av detta, se Freyenhagen.

verkligheten. Ur Adornos perspektiv däremot, var studenternas aktivism inte bara självupptagen och verkningslös, utan också repressiv genom det tankeförbud den indirekt utövade (Adorno, "Resignation" 795-796). Möjligheten till förändring låg inte i några självgoda politiska aktioner, utan i det teoretiska tänkandet som akt.

Om studentkritiken i viss mån var både ytlig och orättvis så framfördes den i mer sofistikerad form i Peter Sloterdijks *Kritik av det cyniska förnuftet* ett drygt decennium senare. Sloterdijks syn på Adorno är ambivalent, men han delar uppfattningen att en kritisk teori à la Adorno har blivit alltför defensiv och melankolisk. Bokens primära måltavla var visserligen en mer allmän cynism – en oundviklig ekonomisk och medial logik som enligt hans uppfattning kännetecknade samtiden – men den sekundära måltavlan var de kritiska försöken (i synnerhet Frankfurtskolans) att förhålla sig till den samma. Som han formulerar det i förordet: "Jag har inte ambitionen att utöka detta de kritiska teoriernas ärevärdiga lasarett. Tiden är inne för en ny kritik av temperamenten. Framstår upplysningen som en 'sorgens vetenskap', befrämjar den mot sin vilja den melankoliska försteningen." (18) Den kritik Frankfurtskolan stod för må ha varit nödvändig, men i ljuset av den rådande cynismen har den blivit melankolisk, kraftlös, passé. Problemet med den kritiska teorin är, ur Sloterdijks synvinkel, att den inte har något medel mot cynismen som sådan, bara mot de sår som, med en annan metafor, "får kritikens hjul att fortsätta att snurra" (18). Kritiken blir alltså en väloljad del av det system den kritiserar. I Sloterdijks kritik ligger som synes också en bild av upplysningen som något i viss mån överspelat eller havererat, och på sätt och vis är det detta haveri som utgör cynismens premiss. "Vem idag är fortfarande en upplysningsman?" frågar han sig, och fortsätter: "Det finns, kort sagt, inte bara en upplysningens kris, inte bara en upplysningens kris; det finns dessutom en upplysningspraxisens kris, en kris i upplysningens *engagemang*" (104). På samma sätt som Hegel, i Adornos ögon, inte var tillräckligt dialektisk, är Adorno, i Sloterdijks ögon, inte tillräckligt cynisk i förhållande till den upplysningskris han har att förhålla sig till.

I det läget, när cynismen har blivit ett historiskt villkor, söker sig Sloterdijk till dess antika ursprung – kynismen – i hopp om att så att säga kunna bekämpa cynismen med kynikernas gamla recept: satiren, skrattet,

det karnevaliska, orena, plumpa, kroppsligt låga. Som Slavoj Žižek konstaterar är det ett "pragmatiskt snarare än argumentativt förfarande som syftar till att undergräva den officiella sanningen genom att konfrontera den med dess utsägelseposition" (37). Det är en intressant strategi, men frågan är om den inte, trettio år senare, faller för samma anklagelse som Sloterdijk riktade mot Frankfurtskolan: tiden har sprungit ifrån den. Är inte problembeskrivningen³ idag mer övertygande och aktuell än receptet på motstånd? För har inte marknaden och även den politiska apparaten under det senaste decenniet lagt beslag på just de vapen som Sloterdijk ville rikta mot de samma? Vi känner alla till figurerna – Silvio Berlusconi, Sverigedemokraterna, Donald Trump – och logiken: korkade uttalanden, pinsamma avslöjanden, populistisk idioti, vulgär sexism, skandaler av olika slag, allt sådant som brukade vara katastrofalt för varje seriös politiker tycks nu bara öka politikernas popularitet. Sällan har väl "upplysningspraxisens kris" varit lika påtaglig. Formulerat i Sloterdijks egna termer har möjligheten till kyniskt motstånd avväpnats av cynismen själv.

Vilka former kan en konstkritik, en kritisk teori, ett kritiskt tänkande, eller helt enkelt humanistisk forskning i allmänhet ta sig i en sådan situation? Vad Sloterdijk indirekt säger är att allt kritiskt tänkande förutsätter ett slags konsensus, en förnuftstro, ett delat upplysningsideal för att överhuvudtaget ha någon legitimitet. Och vem tror på det idealet idag, mer än pensionsfärdiga politiker och högtidstalande humanister? På vad ska kritiken grunda sig?

3 "Cynismen går ju hand i hand med en diffusion av kunskapssubjektet, så att systemets tjänare idag med den högra handen kan göra saker som den vänstra aldrig skulle tillåta. På dagen koloniserad, på kvällen koloniserad; i yrket förvaltare, på fritiden förvaltd; å ämbetets vägnar organisatör, ideologiskt sett diskussionsdeltagare; till det yttre anhängare av realitetsprincipen, till det inre lustsubjekt; funktionellt kapitalets agent, intentionellt demokrat; relaterat till systemet förtingligandets funktionär, relaterat till livsvärlden självförverkligande subjekt; objektivt förintelsens bärare, subjektivt pacifist; i sig bäddande för katastrof, för sig harmlösheten själv. Hos schizoida är allt möjligt, och det är inte längre någon skillnad mellan upplysning och reaktion. Hos de upplysta integrerade, i denna värld av smarta instinktiva konformister, säger kroppen nej till huvudets tvång, och huvudet säger nej till det sätt på vilket kroppen köper sig sin bekväma självbevarelse. Denna mixtur är vår status quo." (Sloterdijk 136).

När Peter Osborne trettio år senare återvänder till Sloterdijks analys beskriver han samma förändring eller förlust i mer abstrakta politiska termer: "vi skulle kunna kalla detta för förlusten av den illusion om 'världshistorisk' handling som upplysningens begrepp om politik bygger på, eftersom dess nationalhistoriska medieringar förstörs av förändringar i relationerna mellan stater och kapitalets transnationella former" (53). Osbornes diagnos är en del i ett försök att förstå möjligheten till motstånd – hans konkreta exemplet är Occupy-rörelsen – med hjälp av Sloterdijks cynism-analys. En slutsats han drar mot är att det inte finns något "bortom cynismen"; istället gäller det att hitta de kritiska möjligheterna inom den samma. Det är en tanke som ligger helt i linje med Frankfurtskolans ideal: kritiken kan bara vara en produkt av det rådande cyniska tillstånd Sloterdijk beskriver. Så vad innebär det konkret för kritiken som tankeform?

En mindre debatt på de svenska kultursidorna den gångna vintern vittnar möjligen om en intressant vilshenhet i just det avseendet. Striden handlade, som så ofta, mindre om en konkret fråga, än om de intellektuellas uppgift och ansvar. En falang argumenterade för att de intellektuella har ett särskilt ansvar att bemöta en växande främlingsfientlighet; ett ansvar att försvara öppenhet, mänskliga rättigheter och jämlikhetsideal i en tid när dessa är hotade (Lindberg; Ullgren, "Ansvaret"; Ullgren, "Sällan har"). En annan falang anklagade den förra sidan för att inte våga säga som det är exempelvis i fråga om de sexuella övergreppen under nyårsfirandet i Köln, eller en liknande händelse i Stockholm: att det är flyktingar som står för övergreppen. Av rädsla för att stämplas som rasister eller att gynna Sverigedemokraterna söker man andra förklaringar (Madon, "Journalister vinklar"; Madon "Journalister ska inte"; Heberlein).

De båda positionerna var förvisso politiskt motiverade (vänster / liberaler), men kanske skulle de också kunna förstås som reaktioner på en ny historisk situation, eller åtminstone en nyväckt sensibilitet för denna situation. Det nya skulle i så fall vara en upplysningsfientlig populism där det inte längre finns någon konsensus om grundläggande värderingar som mänskliga rättigheter, demokrati, alla människors lika värde. Eller med Osborne: illusionen om en "världshistorisk handling" har upplösts. Den situationen skulle alltså förändra de intellektuellas roll, och det var mycket riktigt synen på den den egna rollen som skribent eller intellektuell

som utgjorde debattens avgörande skiljelinje: å ena sidan den traditionella, autonoma, reflekterande hållningen som bygger på att subjektet står utanför den verklighet som beskrivs; å andra sidan en aktivistisk hållning där skrivandet är underförstått som en del i en större kamp.

Eller beskrivet i mer negativa termer: å ena sidan den uppgivna cynismen, å andra sidan den själv rättfärdiga aktivismen. Detta är de två idealtyper som tänkandet i allt högre grad graviterar mot. Det blir inte bara allt tydligare i den offentliga kulturdebatten, samma tendens kan iakttagas i den akademiska forskningen, om än i annan dräkt. Å ena sidan verkar de traditionella mainstream-positivistiska idealen ("traditionell teori", med Horkheimers terminologi) om oberoende, värderingsfrihet och saklighet bara förstärkas, bland annat genom att forskningsmedlen i allt högre grad underställs olika ansökningsförfaranden och utvärderingsprocesser, eller på ett mer övergripande plan, genom att det akademiska tänkandet i likhet med alla andra samhällsfunktioner måste göras mätbart – ja, mätbarheten är A och O. Å andra sidan växer sig en mer aktivistisk hållning allt starkare, en hållning där det akademiska skrivandet alltid är underförstått politiskt och därmed aktivistiskt. Den politiska situationen tvingar skribenter och forskare att inse att de ofrånkomligen är aktivister, så till vida att det är kunskapen, tänkandet, informationen striden handlar om.

Giltigheten i den här beskrivningen kan givetvis diskuteras; den dialektiska poängen är i vilket fall som helst, menar jag, att det är polariteten – resignation / aktivism – i sig som bör avslöjas: de två positionerna ligger närmare varandra än de inblandade vill inse. Det rör sig om två symptom på samma villkor. Bakgrunden är alltså, för att backa ett steg, en situation där subjektets frihet och kraft blivit alltmer kringskuren, preformerad, disciplinerad. I det läget erbjuder sig två vägar: att försvara en sista rest av subjektiv frihet genom att vända sig inåt, eller att försöka realisera samma frihet performativt genom ett utrerat agerande, genom aktivism, genom höjda subjektiva anspråk.

Adornos cynism var, ur Sloterdijks perspektiv, ett exempel på det för- ra: i grund och botten var den ett uttryck för angelägenhet om att försvara det egna kritiska subjektet mot alla yttre faror. Det var det egentliga skälet till hans avvisande av all aktivism: att upprätthålla kritikens subjekt blev viktigare än att adressera de objektiva missförhållandena, eftersom det var

den subjektiva erfarenheten som var nyckeln till förändring. Det subjektiva oberoendet må vara litet, rent av illusoriskt, men det är ändå bättre än ingenting. I det perspektivet utgör all praxis ett hot, inte en möjlighet. Den förklaringen äger sin giltighet också i relation till den excellenta forskaren och den förment objektive kritikern, även om de inte skulle hålla med om det. För handlar inte det vetenskapliga insisterandet på värderingsfrihet, oberoende och kritisk distans mindre om en omsorg om saken, än om upprätthållandet av en viss form av fritt subjekt: individuellt, handlande, väljande, oanfrätt, autonomt?

Samma logik kan i så fall urskiljas också bakom den aktivistiska hållningen. I dess fall har den performativa akten – upptagenheten av att ”göra något” – frånt att ha varit ett medel för att åstadkomma förändring, alltmer förtingligats till ett mål i sig. Bakom detta förtingligande ligger en idé om det performativas kraft: det är själva görandet, agensen som konstituerar subjektet. Därmed blir själva ställningstagandet, handlandet, görandet det centrala, medan den önskade förändringen blir sekundär. På så vis finns det en självupptagenhet, rent av en latent narcissism, i den aktivistiska hållningen. När Adorno, i sin replik på studentrörelsens anklagelser, talar om deras ”pseudoaktivitet” är det för övrigt den aspekten han lyfter fram (”Resignation” 796).

Det som förenar de båda sidorna är, i det här perspektivet, att bägge två kompensatoriskt övervärderar eller överskattar det subjektiva. Ja, syftar inte bägge två ytterst till bevarandet av det egna subjektet, snarare än till att förändra det som inte är subjekt? Det innebär att det kritiska – förstått som en möjlighet till förändring av omständigheterna – är uteslutet i bägge fallen: det objektiva lämnas därhän, medan det subjektiva i allt högre grad är preformerat av olika marknadsmekanismer. Om inte annat visar sig det i det massmediala överflödet av det personliga ställningstagandet, bekännelsen eller åsikten, i form av krönikor intervjuer och så vidare. Genom dessa förment subjektiva former skapas en bild av att de stora samhällsproblemen inte tacklas med politiska beslut, utan genom individuella handlingar. (Som det uppfordrande brukar formuleras i massmedias kampanjer: ”Vad har du gjort för Dawit Isaak/flyktingkrisen/klimathotet?”⁴) I den akademiska

4 Dawit Isaak är en svensk-eritreansk journalist som suttit fängslad i Eritrea utan rättegång sedan 2001.

världen tar sig samma individualism uttryck i en tilltro till den excellenta forskaren, som genom sin egen förmåga förväntas höja sig över den omgivande forskarpöbeln. Kritikens tid förefaller i det avseendet vara förbi.

*

Men utgår inte den här berättelsen från den kritiska teorins (i Horkheimer & Adornos tappning) bild av tänkandet? Från dess subjekt-objekt-dialektik, dess uppdelning i teori och praxis, immanens och transcendens, etc? Kanske är det just de förutsättningarna som idag måste överges.

Inom en feministisk tradition har aktivismen länge, kanske alltid, legat nära till hands (se David). Ett exempel är antropologerna Lynne Phillips & Sally Cole: "som feministiska etnografer som betraktar etnografin som social handling, och som antropologer med aktivism som forskningsområde, föreställer vi oss också en allmän publik bortom akademien för vår forskning. Och vi bedriver forskning för social förändring. Vi vill att vår forskning ska göra skillnad" (138). Phillips & Cole argumenterar kort sagt för en antropologi som inte bara vänder sig till andra antropologer, utan också till en offentlighet i avsikt att åstadkomma förändring: "kunskap bör produceras explicit för social förändring" (139).

Om det idealet, genom ambitionen att förändra omständigheterna, tydligt faller in under Horkheimers förståelse av kritisk teori, så skiljer det sig i andra avseenden från samma teori. Ja, frågan är om det inte är den kritiska teorins motsats: medan den kritiska teorin, i Horkheimers tappning, utgår ifrån insikten om att subjektet är en produkt av omständigheterna, siktar Phillips & Coles aktivism mot att få omständigheterna att anpassa sig efter subjektet. Från Horkheimers & Adornos position kan deras aktivism helt enkelt framstå som idealism, pseudoaktivism, eller bara en naivt liberal överskattning av den individuella friheten.

Men den saken beror på hur man tänker sig relationen mellan subjekt och objekt. Poängen är att Phillips & Coles antropologiska perspektiv implicerar en kunskapssyn som pekar ut ur subjekt-objekt-dialektiken: "I den här boken har vi intagit en lära-med 'position' som erkänner att alla sociala världar producerar kunskap; kunskapsproduktion är inte akademins exklusiva privilegium" (140). Det är inte minst citatets senare del som bör uppmärksammas här: kunskap är, ur deras synvinkel, inte något som är

exklusivt för det teoretiserande subjektet. Detta subjekt blir i det perspektivet på sin höjd en förmedlande instans. Kunskap finns lika mycket i de omständigheter som av vetenskapen behandlas som "undersökningsobjekt".

Detta är på ett sätt inte så långt ifrån Horkheimer, vars artikel avslutas med konstaterandet att föreställningen om tänkandet som ett yrke, ett välvgränsat område inom den samhällsliga helheten, svär mot själva tänkandets väsen (216). Men även om han på så vis argumenterar för nödvändigheten i att tänka om kunskapens subjekt, förblir den borgerliga individen – teoretikern – ändå det begrepp som hela dialektiken är upphängd på. Till exempel kan han skriva att det är "den kritiske teoretikerns uppgift att minska spänningen mellan sin insikt och den undertryckta mänsklighet för vilken han tänker" (195-196). Kritiken är fortfarande något vi har den ensamme individen att tacka för. Så sett är Horkheimers kritiska teori en del av den liberalism den samtidigt kritiserar. "Anden är liberal" som han lakoniskt konstaterar, med det dialektiska tillägget några rader längre ner: "anden är [inte] liberal" (197).

Adornos diskussion om immanent och transcendent kritik, i essän "Kulturkritik och samhälle" som jag citerade tidigare, faller in i samma mönster. Inget av alternativen duger, konstaterar Adorno. Rättare sagt: själva uppdelningen mellan immanent och transcendent framstår till sist som falsk. Det leder till slutsatsen att kritiken måste vara på en och samma gång immanent och transcendent: "Den dialektiska kritikern av kulturen måste vara både delaktig och inte vara delaktig i kulturen. Endast då kan han göra sig själv och saken rättvisa" (333). Men det är som synes fortfarande kulturkritikern som individ som står i centrum, det är *det* subjektet Adorno är ute efter att bevara. Phillips & Coles antropologiska projekt är, i det perspektivet, mer öppet, mer fokuserat på förändringen än på subjektet bakom den samma. Det leder till att helt andra frågor än de som Horkheimer och Adorno upptas av blir avgörande. Till exempel: "Vilka är förändringens *platser*, och med vem – och hur?" (140) Horkheimers uppdelning mellan teoretikern och den undertryckta mänsklighet han representerar är i det perspektivet inte aktuell.

Mot den bakgrunden är det intressant att återvända till Luc Boltanski, och hans kritik av den kritiska teorin. En aspekt av hans argumentation är en distinktion mellan kritik och metakritik: om "metakritik" enkelt uttryckt

är lika med kritisk teori a la Frankfurt, så är "kritik" en latent möjlighet som, i linje med Phillips & Coles synsätt, äger rum inom varje socialt system, i varje institution: "möjligheten till kritik är inskriven, i en latent mening, i de spänningar som institutionernas själva funktioner innehåller" (83). Vad är poängen med detta? På ett sätt har vi inte rört oss långt från Frankfurtskolan: det kritiska är en del av de rådande omständigheterna (Horkheimer); kritiken måste vara både immanent och transcendent (Adorno). Men med Boltanskis synsätt är kritik inte nödvändigtvis en teoretisk verksamhet som utövas av ett kritikersubjekt (den verksamheten skulle falla in under det han kallar "metakritik"), utan snarare något kollektivt, något som måste förstås som en del eller produkt av de institutioner inom vilka den utövas. I det perspektivet är kritik en händelse utan tydligt subjekt, snarare än en aktivitet producerad av en individ. "För tillfället räcker det att understryka att kritik, även om den inte saknar objekt att kritisera och utmana inom verklighetens ramar, ändå uppnår sina mest radikala uttryck när den härbärgerar händelser och erfarenheter som extraherats från världen" (59). Utan att fördjupa sig i Boltanskis distinktion mellan "verklighet" och "värld" kan man notera att kritik med det här synsättet är en möjlighet som är inneboende i vissa situationer, snarare än en individuell anklagelse- eller bedömningsakt. Kritik bygger med andra ord inte på ett autonomt subjekts förmåga till uppriktighet eller begreppsligt tänkande, utan snarare på avståndet mellan en symbolisk ordning och det rådande (98).

Avståndet från det synsättet till Frankfurtskolans första generation ska inte överdrivas. Även Horkheimer beskrev som sagt det kritiska som ett samhällligt uttryck snarare än en individuell prestation, och det finns sidor också hos Adorno som pekar i den riktningen. Ta diskussionen om genialitet i *Ästhetische Theorie*: "geni" är ur Adornos synvinkel ett dubiöst begrepp; om det ska ha någon legitimitet så måste det rivas loss från det "klumpiga likställandet med det kreativa subjektet" konstaterar han (254). Subjektet är med det synsättet inte skapandets ursprung, utan bara mediet för ett skapande som i grunden är samhällligt.

Anlägger man samma synsätt på kritiken, kritikersubjektet och det kritiska tänkandet är kritikens tid knappast förbi – varje ordning innehåller, för att tala med Boltanski, alltid inre motsättningar som i sig kan ta formen av kritik; kritiska händelser är det inte slut på, tvärtom. Det gäller

bara att upptäcka dem, att hitta de institutioner inom vilka de kan äga rum, men också inse att det finns institutioner där de inte längre kan äga rum.

Detta är inte något nytt: kritik har alltid varit en kollektiv lika mycket som en individuell praktik, samhällets uttryck lika mycket som individens. Kritik var alltid något mer än den suveräne kritikerns ekvilibristiska förmåga; eller rättare sagt: hans tyckande var aldrig bara hans. I det perspektivet är det tyckande subjektets upplösning inte nödvändigtvis något att sörja, så länge det finns andra former, andra platser där den kan äga rum. För att bli så konkret som möjligt: kultursfärens mest kritiska subjekt idag är inte nödvändigtvis de enskilda kritikerna / författarna / konstnärerna / celebriteterna – de har idag mest av allt en symbolisk funktion, betecknande den fria individen, det vill säga inkarnationen av just det som samma kapitalistiska ordning har omöjliggjort. I förhållande till denna reifiering av subjektet är det snarare de kollektiva formerna – tidskrifternas anonyma redaktioner, universitetens seminarier, vardagens bokcirklar – som borde kunna ha en kritisk potential. I det perspektivet är det, för att återknyta till inledningen, heller inte nödvändigtvis de nya sociala medierna i sig som är problemet, snarare då den reifiering de bidrar till, samt den individualism de reproducerar. Följden av dem är inte att de latenta spänningar och kritiska händelser Boltanski talar om kommer till uttryck, utan tvärtom att de osynliggörs.

Anders Johannsson, professor i litteraturvetenskap vid Mittuniversitetet (Sundsvall) från och med 2017. Gav 2015 ut de båda böckerna *Självskrivna män* och *Kärleksförklaring*, med den gemensamma undertiteln *Subjektiveringens dialektik*, båda på Glänta produktion.

WHAT WAS THE CRITIQUE?

On Activism, Cynicism and Critical Theory

The article tries to question the premises of the critical subject. Is critique, understood as a subjective judgement, still possible, or have we reached a medial and political situation where this is no longer an option? The article turns to Horkheimer and Adorno and confronts their ideal of a critical theory with the criticism directed to it from Peter Sloterdijk. Somehow the

critical thinking which the Frankfurt School inaugurated seems to have taken two directions today: either a cynical, resigned one, or an activist one. The article argues that both may be understood as attempts to preserve the subject, in the same way as Adorno was accused of by Sloterdijk. In that perspective, the possibility of critique may appear to be non-existent. However, if critique is understood, with Luc Boltanski, not as an activity performed by an individual critic, but rather by an institution, by society, the situation appears in a different light. This is, the article argues, the necessary step to take: to liberate criticism from individualism, and understand the individual critic not as the origin of critique, but as its medium.

KEYWORDS

EN: Critique, critical theory, activism, cynicism, Horkheimer, Adorno
DK: Kritik, kritisk teori, aktivisme, kynisme, Horkheimer, Adorno
sv: Kritik, kritisk teori, aktivism, cynism, Horkheimer, Adorno

LITTERATUR

- Adorno, Theodor W. "Kulturkritik och samhälle". Övers. Joakim Retzlaff. *Kritisk teori – en introduktion*. Red. John Burill. Göteborg: Daidalos, 1987.
- Adorno, Theodor W. "Resignation". *Gesammelte Schriften* bd 10.2. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1977.
- Adorno, Theodor W. *Ästhetische Theorie, Gesammelte Schriften* bd 7. Red. Rolf Tiedemann & Gretel Adorno. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1970.
- Anderberg Thomas. *Alla är vi kritiker*. Stockholm: Atlas, 2009.
- Barthes, Roland. "Vad är litteraturkritik?". *Kritiska essäer*. Övers. Malou Höjer. Stockholm: Bo Cavefors Bokförlag, 1967.
- Boltanski, Luc. *On Critique: A Sociology of Emancipation*. Övers. Gregory Elliott. Cambridge: Polity Press, 2011.
- David, Miriam E. "Feminism, Activism and Academe: A personal reflection". *Women's History Review*. DOI: 10.1080/09612025.2015.1083245.
- Ekman, Klas. "Legenden om Ulf Linde". *Dagens Nyheter*. 2013-10-20.
- Freyenhagen, Fabian. "Adorno's Politics: Theory and Praxis in Germany's 1960s". *Philosophy and Social Criticism*. Vol. 40, 2014.
- Heberlein, Ann. "'Rasist' är 2000-talets mest missbrukade ord". *Expressen*, 13. januari 2016.
- Horkheimer, Max. "Traditionelle und kritische Theorie". *Gesammelte Schriften: Schriften 1936–1941* bd 4. Red. Alfred Schmidt. Frankfurt a.M.: S. Fischer, 1988.
- Horkheimer, Max & Theodor W. Adorno. *Upplysningens dialektik: Filosofiska fragment*. Övers. Lars Bjurman & Carl-Henning Wijkmark. Göteborg: Daidalos, 1996.

- Jenkins, Henry. *Konvergenskulturen: Där gamla och nya medier kolliderar*. Övers. Per Sjäden. Göteborg: Daidalos, 2008.
- Lindberg, Anders. "Det invandringskritiska perspektivet dominerar". *Aftonbladet*, 20. januari 2016.
- Madon, Sakine. "Journalister ska inte bli aktivister". *Expressen*, 22. januari 2016.
- Madon, Sakine. "Journalister vinklar för att inte gynna SD". *Expressen*, 16. januari .
- Osborne, Peter. "Disguised as a Dog? Cynical Occupy?". *Scandalous: A Reader on Art and Ethics*. Red. Nina Möntmann. Berlin: Sternberg Press, 2013.
- Phillips, Lynne & Sally Cole. *Contesting Publics: Feminism, Activism, Ethnography*. London: Pluto Press, 2013.
- Sloterdijk, Peter. *Kritik av det cyniska förnuftet*. Övers. Joachim Retzlaff. Stockholm: Alba, 1988.
- Ullgren, Malin. "Ansvaret vilar tungt på alla som i sitt yrke använder svenska språket". *Dagens Nyheter*, 29. december 2015.
- Ullgren, Malin. "Sällan har en hastigt övergiven humanism varit lika övertydlig". *Dagens Nyheter*, 4. februari 2016.
- Žižek, Slavoj. *Ideologins sublimes objekt*. Övers. Lars Nylander. Göteborg: Glänta produktion, 2001.

